

Хавронюк М. І.

доктор юридичних наук, професор,
професор Національного
університету
«Києво-Могилянська академія»

СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ: ОЗНАКИ, ПОНЯТТЯ, ЕЛЕМЕНТИ

1. Коли поважні українські кримінологи збираються на Львівський форум кримінальної юстиції, присвячений темі «Кримінальна юстиція в очікуванні змін», то перше питання, що потребує з'ясування, є питання про те, хто саме чи що саме очікує змін.

Якщо під кримінальною юстицією ми спрощено будемо розуміти лише низку державних органів, то з нашої наукової подачі держава буде намагатися щонайбільше змінити лише систему певних органів, які вона інтуїтивно буде вважати органами кримінальної юстиції, та частково їхню структуру, і залишатиме без змін інші складові системи кримінальної юстиції.

2. Небезпека спрощеного розуміння системи кримінальної юстиції не є надуманою мною. Ознайомлення з працями таких науковців, як Т. Я. Цимбал і Я. О. Базя [1], А. Є. Голубов [2], Н. В. Топчій [3], В. П. Півненко [4] та інших, написаними в останні п'ять-сім років, показує, що дискусія ведеться в основному з приводу того, чи включає система кримінальної юстиції ті або інші державні органи, а в кращому випадку – які функції відносяться до правоохоронних.

Залишаються непоміченими або майже непоміченими питання:

- що є ознаками системи взагалі і чому кримінальна юстиція є окремою системою, а не частиною якоїсь іншої системи чи чимось третім;
- з якими іншими системами вона перетинається і в якому співвідношенні з ними перебуває;
- якою є її основна функція (призначення) та додаткові функції її елементів;
- які саме повноваження забезпечують виконання її функцій тощо.

Лише відповівши на ці питання, можна отримати відповідь на питання про елементи системи та потреби її реформування, тобто радикальної перебудови.

3. Загалом термін «система кримінальної юстиції» введено в науковий і законотворчий обіг в Україні з часу введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» та затвердження 8 квітня того ж року Концепції реформування кримінальної юстиції України.

Із самої назви рішення РНБО випливає, що поняття «система кримінальної юстиції» і, наприклад, «правоохоронні органи» – різні.

У зазначеній Концепції визначено таке поняття «система кримінальної юстиції»: це кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство, а також органи та установи кримінальної юстиції, які розглядають кримінальні справи, інститут державних обвинувачів (прокуратура), органи, наділені повноваженнями проводити досудове розслідування, органи та установи виконання кримінальних покарань, адвокатура.

З цього поняття видно, що автори Концепції до системи кримінальної юстиції віднесли не лише інституційний блок, а й законодавство. З одного боку, це був крок у правильному напрямку, але з іншого, – лише один непевний крок.

4. Насправді система кримінальної юстиції дещо більш розгалужена і складна, бо включає не лише два зазначених вище елементи, але, як показує приклад інших держав, в своїй інституційній складовій може бути значно більш точною і зрозумілою, ніж в Україні.

З'ясувати її сутність можна, лише застосувавши системний підхід. Зробити це буває складно зокрема з причини обмеженості наукового кругозору дослідників шорами радянських і пострадянських поглядів на систему кримінальної юстиції переважно як на систему певних так званих правоохоронних органів. Остання є пострадянським чудовиськом, яке включає громіздку низку елементів з часто незрозумілими пріоритетами, багато з яких до того ж є зайвими дублерами інших, і водночас не включає інші важливі елементи. Ця система, незважаючи на 26 років нібито руху в напрямку європейських цінностей, все ще є далекою від світових демократичних і гуманістичних стандартів, і не служить безумовно та беззавітно ідеї утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Але ще більші перепони на шляху з'ясування сутності системи кримінальної юстиції, як виявляється, зустрічаються українським науковцям тому, що для отримання відповідей, поставлених юридичною наукою, вони звертаються лише до юридичних же наукових джерел, ігноруючи праці філософів, соціологів, математиків тощо, які дають набагато кращі інструменти для наукового пізнання, ніж існуючі в юриспруденції. Зокрема, засновником «Загальної теорії систем», що виникла вже в новітній історії, є австрійський біолог Карл Людвіг фон Берталанфі [5, с. 34-35], який має чимало послідовників, які розвинули його теорію.

5. Система кримінальної юстиції повинна відповідати ознакам, властивим для будь-якої системи [6, с. 23]. Отже, для системи кримінальної юстиції мають бути властиві такі ознаки:

1) *відокремленість і самоорганізація*, тобто виділення системи із зовнішнього середовища та відносна незалежність системи від зовнішнього середовища, її автономія.

Вводячи до системи кримінальної юстиції такі несхожі, навіть протилежні елементи як прокуратура і адвокатура, треба мати пояснення, як саме система кримінальної юстиції визначає їхню сутність, зміст і форми, функціональне призначення і роль та чому саме ці такі несхожі елементи входять до однієї системи;

2) *комунікативність* – істотні зв'язки системи із різними об'єктами зовнішнього середовища. Треба мати розуміння, що будь-яка соціальна система не може бути абсолютно автономною і перебувати на самозабезпеченні. Вона є залежною, має бути прозорою і підконтрольною. Наявність зв'язків означає необхідність досягнення компромісів, внаслідок чого система втрачає частину своєї свободи і вимушена підкоритися тим чи іншим обставинам в інтересах усього суспільства;

3) *компонентність і структурність* – існування в системі її компонентів – найбільш істотних частин та істотних зв'язків між ними, які мало змінюються під час функціонування системи і забезпечують її функціонування.

Саме наявність конструктивних зв'язків всередині робить об'єкт системою [7, с. 73]. Компроміси потрібні і всередині будь-якої системи, оскільки зіткнення, розбіжності, тобто і конфлікти неминучі при функціонуванні будь-яких механізмів. І, знову ж, елементи системи при зіткненні вимушені втратити задля того, щоб система в цілому набула нових властивостей.

Структура – це ніби форма системи, яка забезпечує її стабільність і порядок всередині. Якщо структура нечітка, то і порядку та стабільності всередині системи не буде. Структурні зміни повинні бути обумовлені зміною цілей існування системи і не можуть стосуватися лише окремого її елемента. Інакше ці зміни можуть зробити систему нестабільною, вивести її зі стану рівноваги і навіть зруйнувати. Відповідно, структура системи є визначальною для її ресурсного забезпечення. Так, кожна підсистема в системі кримінальної юстиції потребує специфічних людських, освітніх, матеріальних, фінансових та інших ресурсів;

4) *інтегративність і мета*. Інтегративність означає властивості системи, якими володіє система у цілому, але якими не володіють її компоненти, а мета – те, до чого прагне система, спонукання до діяльності і водночас кінцевий результат. Очевидно, у випадку системи кримінальної юстиції йдеться про таку мету і властивість, як забезпечення справедливості для кожного у суспільстві;

5) *функціональність* – визначення функцій, які виконують компоненти системи. Точне визначення функцій (призначення) системи є визначальним, оскільки система, яка не виконує жодних функцій, нікому не потрібна. Ясно також, що ці функції для різних компонентів є різними. Наприклад, суди здійснюють правосуддя в кримінальних справах, прокурори підтримують публічне обвинувачення, а адвокати – забезпечують захист; все це разом слугує меті справедливості.

Деякі елементи системи можуть одночасно бути елементами інших систем. Скажімо, окремі суди можуть бути елементом системи кримінальної юстиції і водночас елементом системи правосуддя взагалі, адвокатура – елементом системи кримінальної юстиції і водночас елементом системи захисту прав і свобод людини, органи досудового розслідування – елементом системи кримінальної юстиції і водночас елементом системи забезпечення правопорядку;

б) *управління, координація і моделювання*. Кожна система включена як елемент або підсистема в систему більше високого порядку, і навпаки, кожний елемент системи може розглядатися як підсистема, що володіє, у багатьох випадках, відносною автономністю [9]. Наприклад, інформаційна база системи кримінальної юстиції (кримінологічна статистика, інші бази даних), яка є елементом системи, водночас може входити частково до системи прокуратури, частково до судової системи, а частково – і до інших систем, функціонування яких вона забезпечує, але водночас є автономною і потребує власного забезпечення та розвитку.

При цьому всі компоненти системи повинні функціонувати узгоджено – для цього один з них повинен виконувати функцію координації. Також необхідно передбачати (моделювати) можливі наслідки того або іншого управління, щоб наслідки не стали катастрофічними. В Україні функції координації та моделювання в системі кримінальної юстиції ніхто належно не виконує. Окремі спроби координації робили в різний час суб'єкти, частина з яких взагалі не є елементами цієї системи і не наділена відповідними повноваженнями щодо зазначеної координації: Президент України (через РНБО), Кабінет Міністрів України, Генеральний прокурор України тощо;

7) *забезпечення ресурсами, у т. ч. інформаційне забезпечення, та власної безпеки.* Усі компоненти системи мають потребу в певних ресурсах для свого функціонування. Для цього один (або кілька) з компонентів повинен бути джерелом таких ресурсів. Цей (або ці) компонент має специфічні функції і специфічний комунікативний зв'язок, через який ресурси надходять ззовні. Для здійснення нормального управління необхідна інформація. Для одержання інформації про стан компонентів системи і зовнішнього середовища повинні існувати інформаційні канали, засоби обробки і відображення інформації в зручному для управління виді.

Якщо система вчасно отримує необхідні для неї ресурси, турбується про свою безпеку і силу, ефективно виконує свою функцію, є в міру гнучкою, то вона міцна і стабільна (як-от системи кримінальної юстиції в країнах сталої демократії) і жодні вимоги її реформувати, висловлені ззовні, не досягнуть своєї мети.

До цього слід додати, що оскільки система кримінальної юстиції є правовою системою, то відповідно до статей 19 і 92 Конституції України, відносини її елементів між собою та із зовнішнім середовищем повинні бути передбачені Конституцією і законами України.

6. У своїй діяльності система кримінальної юстиції перетинається із системами національного права, міжнародного права і правовою системою ЄС, системою нормативно-правових актів, системою правосуддя, системою захисту прав і свобод людини, системами безпеки, органів і установ виконання покарань, освіти, фінансів та іншими. Власне, усі названі системи перетинаються одна з одною і містять окремі спільні елементи.

Система згаданих в ст. 17 Конституції України «правоохоронних органів держави» (або у ст. 131-1 Конституції України – «органів правопорядку») найбільш тісно перетинається із системою кримінальної юстиції, але за своїми метою, структурою, функціями вони не збігаються.

Наприклад, Національна поліція є правоохоронним органом і органом правопорядку, але лише її частина входить до системи кримінальної юстиції.

Жодну з названих систем не можна назвати такою, що вивищується над іншими, оскільки кожна з них має властиву лише для неї основну функцію, яка в демократичній, соціальній і правовій державі тією чи іншою мірою забезпечує єдиний результат – права і свободи людини та гідні умови її життя.

7. Основною функцією (призначенням) системи кримінальної юстиції є забезпечення справедливості для кожного члена суспільства у разі виникнення кримінально-правового конфлікту. Такий конфлікт може виникати між будь-яким членом суспільства, з одного боку, та іншим суб'єктом – фізичною чи юридичною особою, державою громадянства чи іншою державою, міжнародною організацією, з іншого боку. При цьому не мають значення громадянство фізичної особи, законність юридичної особи, факт визнання держави чи легітимність міжнародної організації.

Якщо конкретного конфлікту немає – система не повинна втручатися. Якщо ж він виник, система кримінальної юстиції повинна зробити все можливе для того, щоб:

- а) почате кримінальне правопорушення було припинено (перервано);
- б) усі особи, винні у його вчиненні, понесли відповідальність і до них були вжиті засоби кримінально-правового впливу відповідно до закону;
- в) усі особи, потерпілі від кримінального правопорушення, а також держава отримали найповнішу сатисфакцію у вигляді відшкодування збитків та шкоди, відновлення порушених прав і становища, всі незаконні акти і рішення скасовані чи визнані незаконними у встановленому законом порядку;
- г) суспільство упевнилось у тому, що кримінально-правовий конфлікт вичерпано.

Водночас система завжди перебуває у всеозброєнні в очікуванні можливих кримінально-правових конфліктів. Для цього держава безперервно продукує необхідні закони, гармонізуючи їх з міжнародним кримінальним правом, здійснює профілактичні (запобіжні) заходи, кадрове, фінансове та інше забезпечення відповідних державних органів тощо.

Крім основної, система кримінальної юстиції виконує і додаткові (допоміжні) функції, у т. ч. такі, що для інших систем можуть бути основними. Це, наприклад, функція забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, яку виконують деякі органи кримінальної

юстиції, функція охорони громадського порядку, частково покладена на Національну поліцію, освітня функція, яку в системі кримінальної юстиції здійснюють Національна школа суддів України, Національна академія прокуратури України та інші навчальні заклади, або нормотворча функція, яка полягає у виданні певними органами наказів на виконання положень закону.

Окремі органи системи можуть виконувати повноваження, не властиві для системи в цілому. Наприклад, супутнім (і, сподіваюсь, тимчасовим) повноваженням органів прокуратури є представництво інтересів держави в суді, супутнім повноваженням багатьох органів системи кримінальної юстиції є розслідування і розгляд справ про адміністративні проступки.

Отже, **система кримінальної юстиції** – це соціально-правова система, призначенням якої є забезпечення справедливості для кожного члена суспільства у разі виникнення кримінально-правового конфлікту між ним та іншим суб'єктом – фізичною чи юридичною особою, державою громадянства чи іншою державою.

8. До повноважень, які забезпечують виконання основної функцій системи кримінальної юстиції, слід віднести такі:

1) *запобігання кримінальним правопорушенням*; пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства.

Ці повноваження виконують оперативні підрозділи: кримінальної та спеціальної поліції Національної поліції; внутрішньої безпеки і забезпечення особистої безпеки Державного бюро розслідувань; контррозвідки та інших відповідних підрозділів Служби безпеки України; оперативно-розшуковими та іншими підрозділами Державної прикордонної служби України; органів доходів і зборів; органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби; оперативно-технічні, внутрішнього контролю, а також детективи Національного антикорупційного бюро України;

2) *здійснення досудового розслідування*, у т. ч. у формі негласних слідчих (розшукових) дій.

Досудове розслідування покладено законом на слідчих Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань,

органу Державної кримінально-виконавчої служби України, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України. На оперативні підрозділи цих же органів, а також органів Державної прикордонної служби України покладено також і здійснення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора, а на підрозділ детективів, оперативно-технічний підрозділ та підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України – за письмовим дорученням детектива або прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Крім того, при досудовому розслідуванні кримінальних проступків повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснювати співробітники інших підрозділів перелічених органів (крім Національного антикорупційного бюро України і органів Державної прикордонної служби України). Отже, після запровадження кримінальних проступків у встановлених законом випадках відповідні підрозділи також увійдуть до системи кримінальної юстиції;

3) *підтримання публічного обвинувачення в суді* – виключне повноваження прокуратури;

4) *захист від кримінального обвинувачення* – виключне повноваження адвокатури;

5) *здійснення правосуддя в кримінальних справах* – виключне повноваження суду;

б) *виконання кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру*, а також виправлення і ресоціалізація засуджених, здійснення адміністративного нагляду за окремими категоріями раніше судимих осіб.

Виконання кримінальних покарань забезпечують: а) органи виконання покарань: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, його територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації; б) установи виконання покарань: арештні доми, кримінально-виконавчі установи (виправні центри і виправні колонії), виховні колонії, слідчі ізолятори; в) інші органи: органи державної виконавчої служби, військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон.

Інші заходи кримінально-правового характеру виконують органи ювенальної юстиції, державної виконавчої служби, відповідні психіатричні заклади тощо, а адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, – органи Національної поліції.

9. На основі наведених вище ознак та з урахуванням вказаних повноважень можна назвати основні **компоненти системи кримінальної юстиції**. Ними є:

- законодавча основа системи кримінальної юстиції;
- стержень системи – її інституційний блок, а також координаційна компонента і система внутрішньої безпеки;
- її освітня і кадрова, науково-методична, криміналістична, судово-експертна, фінансова, матеріально-технічна бази (та відповідні органи і підрозділи забезпечення);
- статистичне, програмне та інше інформаційне забезпечення (яке також включає відповідні органи і підрозділи забезпечення).

Щодо системи кримінальної юстиції здійснюється політичне керівництво і вона перебуває під постійним зовнішнім контролем.

Про ефективність системи в цілому можна судити з показників ефективності кожного з її компонентів (елементів). Наприклад, про ефективність запобігання кримінальним правопорушенням – на основі кількості таких правопорушень, перерваних на стадіях готування і замаху, кількості осіб, які добровільно повідомили про злочин і були звільнені від кримінальної відповідальності тощо; про ефективність досудового розслідування – на основі даних про кількість порушених і направлених до суду проваджень, строки досудового розслідування тощо; про ефективність підтримання публічного обвинувачення і захисту від обвинувачення – зокрема на основі даних про кількість обвинувальних та виправдувальних вироків; про ефективність виконання кримінальних покарань – на основі даних про рецидивну злочинність тощо.

Література

1. Цимбал Т. Я., Базя Я. О. Кримінальна юстиція: визначення поняття й органи, що становлять її систему // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 7. – С. 168-171.

2. Голубов А. Є. Питання системи органів кримінальної юстиції // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції. – Х., 2016. – С. 90-91.

3. Топчій Н. В. До питання про систему, структуру і функції кримінальної юстиції // Наше право. – 2014. – № 5. – С. 113-118.

4. Півненко В. П. Кримінальна юстиція України: визначення і порядок функціонування // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 9. – С. 21-24.

5. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования. Ежегодник. – М.: «Наука», 1969. – 203 с.

7. Политические системы современности: (Очерки) / Отв. ред-ры: Ф. М. Бурлацкий, В. Е. Чиркин. – М.: Наука, 1978. – 253 с.

6. Скляр И. Ф. Система – системный подход – теории систем. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 152 с.